

Children's Social and Educational Services at Astan Quds Razavi (From the Safavid Era to the End of the First Pahlavi Period)

Elaheh Mahboub Farimani¹

Research paper

Abstract

Purpose: This study examines the role of Astan Quds Razavi in the protection and support of children from the Safavid period to the end of the First Pahlavi era, and seeks to elucidate the various types of supportive and educational services provided to children, as well as the degree to which such services rely upon endowed revenues and the policy orientations of the custodial authorities.

Method and Research Design: Employing a descriptive-analytical approach, this research systematically examines historical documents and extant records housed in the archives of Astan Quds Razavi. Data were collected and interpreted through rigorous archival analysis, administrative reports, and corroborating historical evidence.

Finding and Conclusion: The results indicate that from the Safavid period onward, the education of orphans, particularly those of Sayyid lineage, was funded through endowments dedicated to the Holy Shrine of Imam Reza. During the Qajar period, in addition to the continued provision of education, the care of abandoned infants also received attention, and specific personnel were appointed within the shrine for this purpose. In the early years of the First Pahlavi period, these efforts continued in a more organized and institutionalized form with the establishment of the "Razavi Orphanage" (Parvareshgah-e Razavi). The findings suggest that the supportive services of Astan Quds Razavi resulted from the interaction between the charitable intentions of benefactors, who allocated endowments to philanthropic causes, and the proactive agency of the trustees in responding to the social needs of each era—a dynamic that led to the sustainability and institutionalization of support for vulnerable children.

Keywords: Children, History of Childhood, Educational Services, Traditional Elementary School (Maktabkhaneh), Razavi Orphanage, Endowments, Astan Quds Razavi.

Citation: Mahboob Farimani, E. (2026). Children's Social and Educational Services at Astan Quds Razavi (From the Safavid Era to the End of the First Pahlavi Period). *Ganjine-ye Asnad*, 35(4), 103-133. doi: 10.30484/ganj.2026.4004.2115

1. PhD in History and Researcher at the Astan Quds Razavi Document Center

e.88.mahboob@gmail.com

Copyright © 2026, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«140»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier (DOI): 10.30484/ganj.2026.4004.2115

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol.: 35, No.: 4, Winter 2026 | pp: 103-133 (31) | Received: 21, Oct. 2025 | Accepted: 10, Dec. 2025

Historical research

Introduction

The history of childhood in Iran, especially with regard to mechanisms of social support, has perennially been shaped by broader processes of social transformation. As the country transitioned toward the contemporary era, increasing attention was devoted to children across multiple domains, including education, health, welfare, and the expansion of social rights. Within this context, the role of non-governmental institutions warrants particular consideration. Focusing on Astan Quds Razavi, the present study seeks to elucidate both the extent and the patterns of allocation of the institution's endowed revenues to child-related matters from the Safavid period through the end of the First Pahlavi dynasty.

Accordingly, the main research question is what forms of educational and support services did Astan Quds Razavi provide to children from the Safavid period through the end of the First Pahlavi dynasty, and how did these services evolve and expand over time?

Two sub-questions are also posed: What role did the endowed revenues of Astan Quds Razavi play in securing financial resources for child related services? To what extent did the custodial authorities (*mutawallis*) of Astan Quds Razavi contribute to the emergence, development, or reconfiguration of educational and support services for children?

The research hypothesis is that the support extended by Astan Quds Razavi to children from the Safavid period through the early Pahlavi era stemmed from the interplay of two principal factors: first, the charitable intentions of benefactors in designating endowments for philanthropic purposes; and second, the proactive agency of the custodial authorities in expanding social services in response to the prevailing needs of each historical period. Collectively, these factors underpinned the continuity and institutionalization of this religious institution's role in the protection of vulnerable children.

Materials and Methods

This research adopts a descriptive-analytical approach, grounded in the study and systematic analysis of historical documents held by Astan Quds Razavi. The documentary corpus consists of records preserved in the Astan Quds Documents Center. Documents dating from the Safavid period pertain to the orphan school (*maktabkhāneh-yi aytām*) and a specific case concerning the payment of an allowance to which the child of a shrine guardian was entitled. The largest proportion of documents belongs to the Qajar period, primarily

addressing expenditures related to the Sadat Orphan School, including teachers' salaries as well as the costs of clothing and food provisions for children. Additional documents from the Qajar and Pahlavi periods concern the care of abandoned infants and the associated expenses, along with records of child burials within the shrine precinct. Documents pertaining to children from the early Pahlavi period are notably more comprehensive in scope and provide more precise specifications regarding the measures undertaken on behalf of children.

Results and Discussion

Examination of the documents reveals that, in addition to administering the Holy Shrine and attending to the needs of pilgrims, Astan Quds Razavi also provided various other services in accordance with the stipulations and intentions of benefactors (wāqifs). The fulfillment of these responsibilities led to the expansion of the administrative apparatus of Astan Quds Razavi in terms of both the type and manner of service provision, and it underwent transformation in each historical period in response to societal needs and the policies of the custodial authorities. As we move closer to the contemporary era, these services assumed an increasingly formal and organized character, and consequently, new institutions emerged from them, each playing a significant role in the intellectual, cultural, and economic development of the city of Mashhad.

On the basis of the intentions of benefactors and within the framework of the policies of its custodial authorities, Astan Quds Razavi has consistently demonstrated particular solicitude toward the support of children, especially among the underprivileged classes and pilgrims.

1. Short-term support, including ad hoc financial and welfare assistance, responses to pilgrims' requests, and aid to needy Iranian and non-Iranian children.
2. Long-term support, including educational, training, and care programs for unaccompanied and orphaned children.

Conclusion

the services provided by Astan Quds Razavi to children were primarily directed toward orphans, spanning from infancy to adulthood. The foundation of these efforts was laid under

Shah Tahmasp, who established schools in parts of Iran and supported orphans. Endowments subsequently ensured continuity through the allocation of charitable funds, leading to the establishment of schools—particularly for orphaned Sadat—that not only provided formal education but also addressed basic needs such as clothing, food, and stationery. Alongside educational services, the presence of street children necessitated dedicated care facilities. Initially, the Dar al-Shifa served this purpose, with specific positions created for childcare. As the number of street children grew and municipal budgets proved insufficient, Astan Quds founded the Razavi Orphanage, which improved children's health and welfare and established the institution as a leading caretaker of orphans in Mashhad and surrounding areas.

The role of trustees in implementing benefactors' intentions was also significant. Some allocated budgets for school operations and infant care; others responded favorably to pilgrims' requests for financial support of orphans, or expanded schools and enhanced their quality. However, the majority of services were dedicated to boys, suggesting that the institution long viewed education as a primarily male concern, while support for girls remained largely limited to subsistence and welfare. Only during the First Pahlavi period did girls' education receive attention, and in its final years, vocational training and job creation for post pubertal orphans were emphasized, indicating a more targeted, phased approach. Overall, the services of Astan Quds Razavi to children constitute an important chapter in the history of childhood in Iran. They demonstrate the institution's social and charitable responsibility, the crucial role of endowments, and the active agency of trustees. These measures reflect the institutionalized, continuous organization of child support—attentive to educational, livelihood, and vocational dimensions—and underscore Astan Quds's leading role in orphan education and upbringing in Mashhad and neighboring regions. This dual structure reveals the interconnection between the endowment system and social welfare policy at an institution that, over centuries, transcended the purely religious sphere to advance social justice, child education, and cultural development.

خدمات اجتماعی و آموزشی آستان قدس رضوی به کودکان (از دوره صفوی تا پایان پهلوی اول)

اللهه محبوب فریمانی^۱

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیمی

مقاله پژوهشی

چکیده:

هدف: پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش آستان قدس رضوی در حمایت از کودکان از دوره صفوی تا پایان پهلوی اول انجام شده است و می‌کوشد انواع خدمات حمایتی و آموزشی ارائه شده به کودکان و میزان اتکال آن‌ها به موقوفات و سیاست‌های متولیان را تبیین کند.

روش: پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و برپایه بررسی اسناد تاریخی و مدارک موجود در آرشیو آستان قدس رضوی انجام شده است. داده‌ها از طریق تحلیل اسناد، گزارش‌های اداری و شواهد تاریخی گردآوری و تفسیر شده‌اند.

یافته‌ها: نتایج نشان می‌دهد که از دوره صفوی، آموزش ایتم، به‌ویژه سادات، از محل موقوفات حرم رضوی تأمین می‌شد. در دوره قاجار، علاوه بر تداوم آموزش، به نگهداری کودکان شیرخوار سرراهی نیز توجه شد و برای این کار نیروهای مشخصی در حرم گماشته شد. در سال‌های آغازین پهلوی اول، این اقدامات با تأسیس «پرورشگاه رضوی» به‌شکلی سازمان‌یافته و نهادی ادامه یافت. یافته‌ها بیانگر آن است که خدمات حمایتی آستان قدس رضوی حاصل تعامل میان نيات واقفان در تخصیص موقوفات به امور خیریه و کنش‌گری فعال متولیان در پاسخ به نیازهای اجتماعی هر دوره بوده است؛ عاملی که به تداوم و نهادینه شدن حمایت از کودکان آسیب‌پذیر انجامیده است.

کلیدواژه‌ها: کودکان؛ تاریخ کودکی؛ خدمات آموزشی؛ مکتب‌خانه؛ پرورشگاه رضوی؛ موقوفات؛ آستان قدس رضوی.

استناد: محبوب فریمانی، اللهه (۱۴۰۴). خدمات اجتماعی و آموزشی آستان قدس رضوی به کودکان (صفوی تا پایان پهلوی اول). گنجینه اسناد، ۳۵ (۴)، ۱۰۳-۱۳۳ | ۱۳۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۶,۴۰۰۴,۲۱۱۵ | doi: ۱۰,۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۶,۴۰۰۴,۲۱۱۵

۱. دکتری تاریخ و پژوهشگر مرکز اسناد آستان قدس رضوی
e.88.mahboob@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۴۰

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۲۸-۲۲۶۸

شناسه برغود رقمی (DOI): ۱۰,۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۶,۴۰۰۴,۲۱۱۵

نمایه در Google Scholar, SID, ISC, Researchgate | ایران ژورنال | http://ganjineh.nlai.ir

سال ۳۵، دفتر ۴، زمستان ۱۴۰۴ | صص: ۱۰۳-۱۳۳ (۳۱)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۲۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۱۹

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

یکی از مباحث تاریخ اجتماعی، جایگاه کودکان در تاریخ هر کشور است. توجه به کودکان به لحاظ آموزشی، بهداشتی، تربیتی و غیره، از جریان فکری و اجتماعی هر دوره تأثیر می‌پذیرد و در شکل‌گیری شخصیت بزرگ‌سالی نسل آن دوره مؤثر است. در این باره و درباره تاریخ کودکی در ایران کتاب‌ها و مقالاتی نوشته شده‌است که از جنبه‌های مختلف این مقوله را بررسی کرده‌اند که نشان می‌دهد نگاه و توجه به کودکان در دوره‌های معاصر جنبه حقوقی و قانونی‌تری به خود گرفته‌است و هم‌زمان با تحولات دنیای جدید، توجه به کودکان و دسترسی آن‌ها به امکانات آموزشی بیشتر شده‌است.

درباره مفهوم کودکی و این‌که چه سنی را کودکی در نظر گرفته‌اند، دیدگاه فقهی و حقوقی متفاوت است. معمولاً از آغاز تولد تا حدود ۱۲-۱۳ سالگی را دوران کودکی می‌نامند و آن را به دوره قبل از دبستان و بعد از دبستان تقسیم می‌کنند (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲، ص ۲۸). علما و فقهای اسلامی کودکی را به سه دوره تقسیم کرده‌اند: از ولادت تا هفت‌سالگی؛ از هفت‌سالگی تا ظهور بلوغ؛ و از سن بلوغ به بعد که شخص دارای مسئولیت کامل است (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲، ص ۲۸). از نظر کنوانسیون حقوق کودک، منظور از کودک افراد زیر ۱۸ سال است؛ مگر این‌که طبق قانون قابل اجرا درباره کودک، سن بلوغ کمتر تشخیص داده شود (موسوی بجنوردی، ۱۳۸۲، ص ۳۰).

با توجه به اهمیت بنیادین دوران کودکی، مقاله حاضر به بررسی جایگاه و نحوه توجه به کودکان در چارچوب نهادی مذهبی مبتنی بر وقف می‌پردازد. آستان قدس رضوی به دلیل انتساب به حرم مطهر علی بن موسی الرضا (ع) و نیز داشتن موقوفات خاص و عام، به عنوان نهاد خیریه‌ای عمل کرده که تلاش داشته‌است تا امکاناتی را برای زوار و مجاورین فراهم کند.

پرسش اصلی پژوهش به این شرح است که آستان قدس رضوی از دوره صفوی تا پایان پهلوی اول چه نوعی از خدمات آموزشی و حمایتی را به کودکان ارائه داده‌است و این خدمات در طی این دوره تاریخی چگونه شکل گرفته‌اند و گسترش یافته‌اند؟
در ادامه، دو پرسش فرعی مطرح می‌شود:

نخست آن‌که موقوفات آستان قدس رضوی چه نقشی در تأمین منابع مالی خدمات مرتبط با کودکان داشته‌اند؟

دوم آن‌که متولیان آستان قدس رضوی تا چه اندازه در شکل‌گیری، توسعه یا تغییر ساختار خدمات آموزشی و حمایتی کودکان مؤثر بوده‌اند؟

فرضیه پژوهش

به نظر می‌رسد حمایت آستان قدس رضوی از کودکان از دوره صفوی تا پهلوی اول، حاصل ترکیب دو عامل اصلی بوده‌است: نیت واقفان در تخصیص موقوفات به امور خیریه و کنش‌گری فعال متولیان در گسترش خدمات اجتماعی متناسب با نیازهای زمانه؛ این دو عامل موجب تداوم و نهادینه‌شدن نقش این نهاد مذهبی در حمایت از کودکان آسیب‌پذیر شده‌است.

باتوجه به کمبود منابع و مستندات تاریخی در برخی دوره‌ها و با هدف بررسی روند تحول این خدمات، بازه زمانی دوران صفوی تا پایان دوره پهلوی اول مطالعه شده‌است. از سوی دیگر تداوم خدمات وقفی بر مبنای مصارف موقوفات، باعث شد تا این انسجام در طی دوره‌ای چندصدساله بررسی شود؛ برای نمونه مصارف موقوفات دوره صفوی مربوط به مکتب‌خانه اطفال ایتم، در دوره‌های بعد هم اجرا می‌شده‌است و البته ممکن بوده‌است شکل استفاده از این مصارف در دوره‌های جدید باتوجه به تحولات حکومتی تغییر کرده باشد که در مقاله به آن پرداخته خواهد شد.

جامعه آماری بر مبنای اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس است. موضوع اسناد در دوره صفوی، مربوط به مکتب‌خانه اطفال ایتم است و یک مورد هم پرداخت وظیفه به اطفال حافظ حرم که کودک مستحق داشته انجام شده‌است (ساکماق، ۱۱۱۷ق، ۳۴۹۶۸، ص ۱۴۲). در دوره افشاری^۱ تنها یک سند درباره پرداخت حقوق به میرعبدالنبی، معلم ایتم در سال ۱۱۵۰ موجود است (ساکماق، ۱۱۵۰ق، ۳۵۶۱۵، ص ۵). بیشترین تعداد اسناد مربوط به دوره قاجار است و به‌طور عمده به ترتیب مربوط به هزینه‌های مربوط به مکتب‌خانه اطفال ایتم سادات (شامل پرداخت حقوق به معلمان و هزینه تهیه لباس و غذا برای کودکان)، سپس نگهداری کودکان شیرخوار در دوره قاجار و پهلوی و هزینه‌های مربوط به آن، و نیز اسناد دفن کودکان در حرم است. اسناد مربوط به کودکان در دوره پهلوی اول به لحاظ محتوایی از جامعیت بیشتری برخوردار است و دقیقاً مشخص می‌کند که چه اقداماتی برای کودکان انجام شده‌است (ساکماق، ۱۳۱۶ش، ۱۰۲۰۱۵). بررسی اطلاعات مربوط به وقف‌نامه‌ها با اتکا به منابعی چون کتاب آثارالرضویه (شامل فهرست وقف‌نامه‌های آستان قدس)، شمس‌الشموس احتشام کاویانیان، و کتاب مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی اثر فاطمه جهان‌پور انجام شد.

از بررسی اسناد به دست می‌آید که بیشترین خدمات مربوط به کودکان یتیم است. باتوجه به آنچه که ابتدا درباره سن کودکی بیان شد، خدمات به این کودکان به دو قسمت خدمات به اطفال شیرخوار تا سن ۶ سالگی، و خدمات به کودکان ۶ تا ۱۵ ساله تقسیم می‌شود.

۱. از تاریخ ۱۱۴۸ تا ۱۲۱۲ قمری حاکمان افشاریه در خراسان به صورت رسمی حکومت داشتند. برای همین دوره زندیه این مقطع زمانی را دربر نمی‌گیرد.

۲. پیشینه پژوهش

درباره تاریخ کودکان، کتاب‌ها و مقالاتی به رشته تحریر درآمده است. پژوهش‌های موجود درباره تاریخ کودکی در ایران، بیشتر در زمینه تحولات آموزشی، حقوقی، و فرهنگی بوده است. آثاری چون مقاله «ملاحظات در تاریخ کودکی عصر صفوی»^۱ و کتاب تاریخ کودکی در ایران^۲ از جمله منابعی هستند که به صورت مستقل به این حوزه پرداخته‌اند.

اما در زمینه موضوع مقاله حاضر، جهان‌پور در کتاب تاریخچه مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی، به معرفی مکتب‌خانه اطفال ایام سادات و مدرسه فاضل‌خان پرداخته است و سپس اسناد مربوط به آن‌ها را معرفی کرده است. اطلاعات کتاب از جهت دسترسی به منابع دست‌اول بسیار مفید است. او در مقاله‌ای برگرفته از همان کتاب، مکتب‌خانه اطفال ایام سادات را معرفی کرده است.^۳ در هر دو منبع مذکور، تاریخچه تأسیس مکتب‌خانه و مدارس قدیمی آستان قدس مطرح شده است.

عطاردی، در کتاب تاریخ آستان قدس به طور خلاصه به مکتب‌خانه و پرورشگاه رضوی اشاره کرده است. آذری^۴ در مطلب «روایتی از تأسیس اولین مراکز نگهداری اطفال بی سرپرست در مشهد» در روزنامه خراسان و فرحزاد^۵ در مقاله «پرورشگاه آستان قدس» به طور مختصر به علت تأسیس و تاریخچه آن پرداخته‌اند.

با وجود این آثار، موضوع «خدمات اجتماعی آستان قدس برای کودکان» در قالب پژوهشی موضوعی و فرابخشی کمتر بررسی شده است و مقاله حاضر در پی پرکردن همین خلأ است.

۳. خدمات آستان قدس به کودکان

بررسی اسناد نشان می‌دهد که آستان قدس رضوی علاوه بر اداره حرم مطهر و رسیدگی به نیازهای زائران، بر اساس مفاد و نیت واقفان، خدمات متنوع دیگری نیز ارائه می‌کرده است. انجام این وظایف موجب شد تا تشکیلات اداری آستان قدس، از حیث نوع و شیوه ارائه خدمات، گسترش یابد و در هر دوره تاریخی متناسب با نیازهای جامعه و سیاست‌های متولیان متحول شود. هر چه به دوران معاصر نزدیک‌تر می‌شویم، این خدمات جنبه‌ای رسمی‌تر و سازمان‌یافته‌تر به خود گرفته است و در نتیجه، مؤسسات تازمائی از دل آن پدید آمده است که هر یک نقشی مؤثر در رشد فکری، فرهنگی و اقتصادی شهر مشهد داشته‌اند.

آستان قدس رضوی بر پایه نیت واقفان و در چارچوب سیاست‌های متولیان خود، همواره اهتمام ویژه‌ای به حمایت از کودکان، به ویژه کودکان اقشار نیازمند و زائران، داشته است. بررسی اسناد موقوفاتی نشان می‌دهد که خدمات این نهاد در این زمینه را می‌توان در دو سطح عمده کوتاه مدت و بلندمدت طبقه‌بندی کرد.

۱. شهیدانی، شهاب؛ اصلاحی، متین‌السادات؛ اصلاحی، مهشیدالسادات. (۱۴۰۰). «ملاحظات در تاریخ کودکی عصر صفوی». فصل‌نامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، دوره ۱۲، شماره ۲۶، صفحات ۱۱۱-۱۴۷.
۲. حاجی، زهرا. (۱۴۰۱). تاریخ کودکی در ایران. تهران: علم.
۳. جهان‌پور، فاطمه. (۱۳۸۳). «مکتب‌خانه اطفال ایام (معرفی یکی از قدیم‌ترین مراکز آموزشی کودکان در آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد)». مشکوة، شماره ۸۴ و ۸۵.
۴. آذری، غلام‌رضا. «روایتی از تأسیس اولین مراکز نگهداری اطفال بی‌سرپرست در مشهد». روزنامه خراسان، ۱۴۰۲/۱۱/۲۳.
۵. فرحزاد، محمد. (۱۳۹۳). «پرورشگاه آستان قدس». چاپ شده در: دایرةالمعارف آستان قدس رضوی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

در سطح کوتاه مدت، آستان قدس رضوی کمک‌های مالی، معیشتی و رفاهی به کودکان ارائه می‌کرد. این مساعدت‌ها معمولاً در پاسخ به عریضه‌های مردمی و از محل موقوفات عام تأمین می‌شد.

در دوره صفوی، این حمایت‌ها گاه صورتی تشریفاتی و نمادین نیز می‌یافت. برپایه یکی از اسناد برجای مانده از آن دوره، خلعتی به کودکی نابینا اهدا شد که پس از شفایافتن مورد عنایت آستان قرار گرفته بود (ساکماق، ۱۱۱۱ق، ۳۳۲۸۳، ص ۷). در سندی دیگر به تاریخ ۱۱۱۷ق، دستور پرداخت وظیفه (مقرری) به «اطفال مستحق حافظ محمدسعید» صادر شده است (ساکماق، ۱۱۱۷ق، ۳۴۹۶۸، ص ۱۴۲). این دو سند به روشنی نشان می‌دهند که آستان قدس رضوی در عصر صفوی، افزون‌بر بزرگسالان و خادمان، کودکان نیازمند و خانواده‌های آسیب‌پذیر را نیز از حمایت مالی و معنوی خود بهره‌مند می‌کرده است. در دوره قاجار، حمایت‌های مزبور شکلی اداری‌تر و پاسخ‌محور به خود گرفت و عموماً در قالب پاسخ به عریضه‌های زائران نیازمند انجام می‌شد. برای نمونه، در یکی از این عریضه‌ها زائری چنین می‌نویسد:

«بنده عیالی دارم ناخوش؛ یک طفل شیر و سه طفل صغیر دارم. در این ولایت غریب زوار پیاده می‌باشم... اعانتی درباره این غریب زوار بنمایید تا مخارج عیال اطفال کرده، بلکه بهتر شوند» (ساکماق، ۱۲۹۳ق، ۲۰۵۶۰۲، ص ۵۵).

در نمونه‌ای دیگر، زنی زائر اهل یزد تقاضای تهیه لباس و کفش برای فرزندان خردسال خود را مطرح کرده است. تولیت وقت پس از بررسی، ضمن تأیید این درخواست، دستور داده است علاوه بر تأمین پوشاک، نان نیز در اختیار وی قرار گیرد (ساکماق، ۱۲۹۷ق، ۲۳۶۴۲).

نکته درخور توجه آن است که دامنه این حمایت‌ها تنها به زائران ایرانی محدود نبوده است. در سندی با عبارت «از بابت شهریه ربیع‌الاول هذله‌السنه، اقل دعاگویان ضعیفه و اطفال روسی جدیدالاسلام»، به پرداخت شهریه و کمک مالی به اطفال تازه مسلمان روسی اشاره شده است (ساکماق، ۱۳۱۸ق، ۱۶۹۸۴)؛ (تصویر ۶). این گونه شواهد، گستره اقدامات انسان‌دوستانه آستان قدس رضوی را فراتر از مرزهای قومی و ملی نشان می‌دهد و از ماهیت بین‌المللی و فراگیر خدمت‌رسانی آن سخن می‌گوید.

در سطح بلند مدت، آستان قدس رضوی با توجه به نیات واقفان اقدامات نهادمندتری در زمینه آموزش، نگهداری و تربیت کودکان بی‌سرپرست و سرراهی اجرا می‌کرد. این برنامه‌ها عمدتاً بر حمایت از یتیمان متمرکز بود و با هدف تأمین رفاه، تربیت اخلاقی و آماده‌سازی آنان برای ورود به جامعه طراحی شده بود.

براین اساس، باتوجه به جایگاه سنتی و تاریخی خدمت به کودکان در آستان قدس، خدمات ارائه شده در این زمینه را می توان به دو بخش عمده تقسیم کرد و به صورت نظام مند بررسی کرد

۴. خدمات به کودکان شش تا پانزده سال

نخستین خدمت مطرح شده در زمینه کودکان در آستان قدس رضوی آموزش به کودکان یتیم بوده است که ابتدا خدمت به کودکان شش تا پانزده سال بیان می شود.

برای آموزش به کودکان یتیم، مکتب خانه ایجاد شد؛ سنگ بنای این نوع خدمت را شاه تهماسب اول صفوی گذاشت. به دستور او در شهرهای مشهد، سبزوار، قم، کاشان، استرآباد، یزد، تبریز و اردبیل، باید برای چهل نفر از کودکان پسر و چهل نفر از کودکان دختر، لباس و مایحتاج تعیین می کردند؛ معلم و معلمه پرهیزگار قرار می دادند و در هنگام بلوغ، آنها با یکدیگر ازدواج می کردند و سپس کودکان دیگری جایگزین ایشان می شدند (اسکندریگ ترکمان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۶۶؛ قمی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۵۹۸).

احتمالاً با همین دستور شاه تهماسب اول بوده که مکتب خانه در حرم مطهر تأسیس شده است. البته قدیمی ترین سند درباره مکتب خانه اطفال ایتم، مربوط به سال ۱۰۱۲ ق دوره شاه عباس اول صفوی است که قبض پرداخت مبلغ به معلم و شاگردان مکتب خانه ایتم است (ساکماق، ۱۰۱۲ ق، ۲۲۷۹۹، ص ۱). در این سند تصریح شده است که بنابر حکم جهان مطاع، پرداخت وجوه تصدقی به معلم و شاگردان انجام گیرد. ذکر نام شاگردان به همراه نام پدران متوفای آنان نشان می دهد که تمامی شاگردان از کودکان یتیم بوده اند. هم چنین، در این سند و دیگر اسناد مرتبط با مکتب خانه، دختر با وجود فرمان اولیه شاه تهماسب نامی از کودکان مشاهده نمی شود که این امر حاکی از آن است که مکتب خانه مذکور صرفاً به کودکان پسر اختصاص داشته است (جهان پور، ۱۳۸۷، ص ۳۸). هزینه های تأمین شده شامل حقوق معلم، هزینه غذا و لباس و کمک هزینه تحصیلی برای کودکان یتیم این مدرسه بود (ساکماق، ۱۱۳۰ ق، ۲۸۵۴۶)؛ (تصویر ۱).

در زمینه کودکان دختر در دوره صفوی، تنها در دو سند به پرداخت وظیفه به تعدادی از ایتم اناث اشاره شده است؛ به گونه ای که طبق مفاد این اسناد، مقرر بوده است هر صبح طعام و نان از شیلان^۱ آستانه به آنان داده شود و به هریک، ده دینار به عنوان وجه مرسوم پرداخت شود. محدود بودن این اشارات اسنادی، حاکی از آن است که حمایت از کودکان دختر عمدتاً در قالب مساعدت های معیشتی تعریف شده است و کمتر به شکل سازمان یافته و آموزشی - مشابه آنچه برای کودکان پسر مشاهده می شود - برای آنان کاری انجام شده است (ساکماق، ۱۰۳۷ ق، ۳۱۸۳۰، ص ۲).

۱. شیلان: سفره طعام

تا سال ۱۱۲۰، پیش از تدوین اولین وقف‌نامه رسمی برای مکتب‌خانه، هزینه‌های آن عمدتاً از درآمدهای موقوفات عامه حرم و احتمالاً به‌دستور شاهان وقت تأمین می‌شد. این امر نشان می‌دهد که حمایت‌های عمومی و آموزشی از کودکان یتیم در قالب نظامات عام و دستوری انجام می‌شد و هنوز به‌شکل نهادی مستقل وجود نداشت.

در وقف‌نامه سال ۱۱۲۰، محمود بیگ، ناظر سرکار خاصه شاه‌سلطان‌حسین، مزرعه «محراب‌خان» واقع در بلوک تبادکان و مزرعه «درویش‌بیگ» واقع در خارج از دروازه‌نوغان را وقف بر مکتب‌خانه کرد (ساکماق، ۱۱۲۰ق، ۴۲۵۲۷، ص ۱). این اقدام نقطه‌عطفی در تاریخ مکتب‌خانه به‌شمار می‌رود؛ زیرا از این زمان علاوه بر شرط یتیم‌بودن، شرط سادات‌بودن نیز برای پذیرش کودکان اعمال شد و در اسناد بعدی نام مکتب‌خانه به «مکتب‌خانه سادات ایتام» تغییر یافت. چنین وقف‌هایی نه‌تنها منبع مالی پایدار برای استمرار فعالیت مکتب‌خانه فراهم آورد، بلکه ساختار آن را نیز به‌تدریج منسجم و محدود به گروه خاصی از کودکان کرد.

بررسی اسناد تاریخی نشان می‌دهد که از این مکتب‌خانه با عناوینی همچون «مکتب‌خانه اطفال ایتام سادات»، «مکتب‌خانه صحن عتیق» یا «مکتب‌خانه سرکار فیض‌آثار» یاد شده‌است (جهان‌پور، ۱۳۸۷، ص ۴۱). پس از محمود بیگ، خیرین دیگر نیز املاک خود را بر تعلیم کودکان در مکتب‌خانه‌های حرم وقف کردند (جدول ۱).

این روند نشان می‌دهد که سیاست‌های حمایتی شاهان و موقوفات خاص، با مشارکت خیرین، زمینه‌ساز تثبیت و توسعه نهادی مکتب‌خانه‌ها شد و نقش نهاد مذهبی آستان قدس در آموزش و حمایت از کودکان، به‌ویژه کودکان یتیم و سادات، به‌طور پیوسته تقویت شد.

ردیف	واقف	تاریخ وقف	مصارف	محل وقف	میزان وقف
۱	محمودبیگا ناظر بیوتات	۱۱۲۰	ماکول و ملبوس ۴۰ نفر ایتام سادات ذریه علویه و مواجب معلم ایشان که هرساله در صحن مشغول به تحصیل باشند. ملبوس که هرساله به هر طفلی دو دست لباس زمستان و تابستان بدهند. شامل قبا، پیراهن، زیرجامه، کلاه، کفش، شال کمر؛ ماکول هم شامل نان، برنج طبخ‌شده، مواجب معلم و اجرت حمام و گازری ^۱	بلوک تبادکان و نوغان مشهد، قنات درویش‌بیگ (معتدلسلطان ۲۰۱۷، ص ۱۸۱)	بخش اعظم موقوفه
۲	حاجی‌کلعلی تاجر بادکوبه‌ای	۱۲۶۳	صرف ماکول و مشروب و کاغذ و قلم چهل نفر سادات یتیم که از بابت وقف محراب‌خان به تحصیل علوم دینی مشغول‌اند.	خیابان علیا (معتدلسلطان ۲۰۱۷، ص ۱۳۶)	بخشی از موقوفه
۳	سیدمیرزا صراف	۱۲۷۸	صرف لباس اطفال ایتام سادات مکتب‌خانه، در عید نوروز و عید غدیر لباس خریداری و به‌پوشانند.	مزرعه جورمکان (معتدلسلطان ۲۰۱۷، ص ۱۶۱)	بخشی از موقوفه

۱. گازری: رخت‌شویی

جدول ۱

فهرست واقفان و مصارف وقفی مربوط
به کودکان

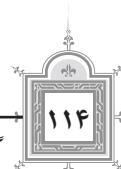
ردیف	واقف	تاریخ وقف	مصارف	محل وقف	میزان وقف
۴	میرزا ابوالحسن صاحب نسق آستان قدس	۱۲۷۹	وقف مکتب خانه اطفال در صحن عتیق	مزرعه شیرین (صورت موقوفات ارض اقدس، ش ۶۱۷۱، ملک، پ ۳۲)	بخشی از موقوفه
۵	میرزا حسین محرر	۱۲۸۱	یک سوم درآمد موقوفه صرف مخارج مکتب خانه اطفال ایام سادات (جهان پور، ۱۳۸۷، ص ۵۰)		بخشی از موقوفه
۶	میرزا هدایت الله جواهری	۱۲۸۲	بر ۲۰ نفر صغار اطفال مکتب خانه اعم از سادات و عوام فقرا، تأمین هزینه غذا و پرداخت حقوق به معلم؛ هریک از صغار که به حد بلوغ رسیدند خارج نموده طفل دیگر به جای او بیاورند در زمستان صرف کلوجه و سوخت اطفال شود و در اعیاد بالسویه صرف ملبوس آنها نمایند.	مزرعه شوراب بلوک میان ولایت (معتدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۱۶۴)	همه موقوفه
۷	میرزا حسن معروف به میرزا بابا مستوفی	۱۲۸۳	صرف بر مخارج مکتب خانه اطفال ایام سادات (جهان پور، ۱۳۸۷، ص ۵۱)		بخشی از موقوفه
۸	حاج میرزا حسین فرزند سید جعفر محرر	۱۲۸۵	مصارف فقرای اطفال ایام سادات مکتب خانه آستانه	حاجی آباد، بلوک میان ولایت (معتدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۲۰۰)	بخشی از موقوفه
۹	مهدی قلی خان قرایی	۱۲۸۹	وقف مکتب خانه اطفال سادات، جهت ملبوس اطفال ایام سادات و معلم ایشان که همه ساله داده شود.	سنجان تربت (معتدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۲۰۶)	بخشی از موقوفه
۱۰	حاج علی اکبر خان بهتوسط مرحوم میرزا شفیق اعتمادالتولیه	۱۳۰۰ و ۱۳۰۲	عیدی اطفال ایام سادات در روز عید غدیر بدهند؛ هر نفری سه هزار دینار یک عشر (جهان پور، ۱۳۸۷، ص ۵۲)	مزرعه حلویایی و مهدی آباد (معتدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۱۸۷)	بخشی از موقوفه
۱۱	میرزا محسن قزوینی	۱۳۲۶	دیستان ایام سادات آستان قدس		
۱۲	مرتضی قلی خان طبلیلی	۱۳۴۱	صرف مدرسه ایام سادات آستانه	رجب آباد (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴، ص ۵۴۶)	
۱۳	محمدالحسینی صدیق دقتر	۱۳۴۱	لباس و غذا و لوازم التحریر کودکان مکتب خانه		

۱. معتدالسلطان، تاریخ وقف را سال ۱۳۱۲ ذکر کرده است (معتدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۱۸۷).

ادامه جدول ۱

فهرست واقفان و مصارف وقفی مربوط به کودکان

در میان وقف نامه های مربوط به مکتب خانه، به جز یکی، سایر وقف نامه ها مربوط به دوره قاجار هستند که همه یا بخشی از مصارف موقوفات خود را به مکتب خانه کودکان تخصیص داده اند. این امر حاکی از افزایش توجه به کودکان یتیم در این دوره است.

کامل ترین وقفنامه، مربوط به محمود بیگا است؛ او علاوه بر تأمین حقوق معلم، هزینه لباس زمستانی و تابستانی و نظافت کودکان (حمام و گازی) را مشخص کرده و حتی نوع لباس را تعیین کرده است. تعداد کودکان یتیم سادات چهل نفر اعلام شده است و در صورت کمبود، کودکان شریف از طرف مادر سید و در نهایت اطفال شیعیان علی بن ابی طالب جایگزین می شدند. این وقفنامه هم چنین به خصوصیات معلم توجه دارد؛ همانند دستور شاه تهماسب، بر تدین و پرهیزگاری معلم تأکید شده است و ترجیحاً معلم باید سید باشد. دیگر مصارف شامل تهیه قلم، کاغذ، دوات، اسباب تعلیم و کتابت، لباس و جیره کودکان بوده است. بهره مندی کودکان تا زمان بلوغ ادامه داشته و پس از آن کودک دیگری جایگزین می شده است (معمدالسلطان، ۲۰۱۷، صص ۱۸۰ و ۱۸۱).

برخی واقفان مانند علی اکبرخان تحویل دار و میرزاهدایت الله جواهری و میرزای صراف، ابتکار دیگری به خرج داده اند و برای اعیاد نوروز و غدیر وجهی یا لباسی را اختصاص داده اند. تأمین هزینه کتاب، فرش، قلم و کاغذ از دیگر شروط برخی از این وقفنامه هاست (معمدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۱۶۴). «صرف رُخوت^۱ اطفال ایتم سادات مکتب خانه سرکار فیض آثار، به تاریخ شب عید نوروز سلطانی» (ساکماق، ۱۲۷۳ق، ۱۹۰۲۱)؛ (تصویر ۲). میرزاهدایت الله جواهری در وقفنامه سال ۱۲۸۲، علاوه بر اطفال سادات، اطفال عوام از فقرای شیعیان را نیز اضافه کرده است؛ او شرط کرده است تا معلمی با خط و سواد توسط متولی تعیین شود. حتی میزان حقوق معلم نیز مشخص شده است: «شش ماهه: سه تومان، جنس: گندم یک خروار؛ سالیانه: نقد شش تومان، جنس دو خروار» (معمدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۱۹۹). در این وقفنامه آمده است که هر کدام از کودکان به سن بلوغ رسیدند، خارج شوند و کودک دیگری جایگزین او شود. در زمانی که درآمد موقوفه کافی نباشد، از تعداد کودکان کم کنند و اگر درآمد بیشتر بود، در زمستان صرف کلیجه^۲ و سوخت اطفال و در اعیاد صرف لباس آنها شود (معمدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۱۹۹). نکته دیگر این که هر چند بیشتر واقفان بر سیادت کودکان یتیم تأکید داشته اند، ولی برخی اسناد نشان می دهد که کودکان غیر سید هم می توانسته اند در مکتب خانه تحصیل کنند. از جمله عریضه ای از دو کودک نام می برد که پدر و مادر ندارند و درخواست تعلیم در مکتب خانه دارند که با این درخواست موافقت می شود (ساکماق، ۱۳۰۵ق، ۴۴۱۶۴).

برخی واقفان اختیار کامل مخارج را بر عهده متولی و ناظر گذاشته اند: «فقرای اطفال ایتم سادات که در مکتب خانه سرکار فیض آثار می باشند، به هر قسمی که متولی و ناظر صلاح بدانند، مخارج آنها نمایند» (معمدالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۲۰۰).

۱. رُخوت [roxot]: جمع رخت فارسی
۲. کلیجه: جامه ای که بین رویه و آستر آن پنبه دوخته باشند.

نکته‌ای که بیشتر وقف‌نامه‌ها بر آن تأکید کرده‌اند سن کودکی است. زمانی که کودکان به سن بلوغ می‌رسیدند شامل امکانات فوق نمی‌شدند و باید کودکان دیگر جایگزین آن‌ها می‌شدند و باتوجه به شرایط سن بلوغ، احتمالاً کودکان این مکتب‌خانه بین ۶ تا ۱۵ سال بوده‌اند.

اگرچه در دستور شاه‌تھماسب و وقف‌نامه محمود بیگا، تعداد ۴۰ کودک برای مکتب‌خانه تعیین شده بوده‌است، ولی اسناد نشان می‌دهند که جمعیت واقعی کودکان همواره تغییر می‌کرده و بین ۶ تا ۴۱ نفر متغیر بوده‌است. براساس جدول ارائه‌شده توسط جهان‌پور، در بازه سال‌های ۱۰۹۵ق تا ۱۳۲۱ق، حدود ۸۵۳ کودک در این مکتب‌خانه تحصیل کرده‌اند؛ البته این آمار تنها براساس اسناد موجود برآورد شده‌است (جهان‌پور، ۱۳۸۷، ص ۶۳).

افزون بر مکتب‌خانه صحن عتیق، در سال ۱۲۸۴ق مکتب‌خانه‌ای نیز در صحن جدید دایر شد (جهان‌پور، ۱۳۸۷، ص ۴۵). این اقدام احتمالاً به دلیل اهمیت یافتن آموزش و سوادآموزی در دوره پیشامشروطه و البته افزایش موقوفات مربوط به مکتب‌خانه در سال‌های منتهی به ۱۲۸۴ (رک: جدول شماره یک) بوده‌است. این مسئله نشان‌دهنده توسعه سازمان‌یافته نظام آموزشی کودکان تحت نظارت آستان قدس در دوره قاجار است.

ظاهراً این مدرسه در اواخر دوره قاجار شرایط نامناسبی داشته‌است: «بعضی از موقوفات آستان قدس عوایدش مختص تعلیم اطفال بی‌بضاعت بوده و قبل از تشکیلات فعلی در محل فوق‌العاده مخروبه [ای] که متعلق به آستان قدس بوده به نام مدرسه، تعداد بیست نفر طفل فقیر پذیرفته شده بودند که به هریک روزی یک پاره نان و ده دینار برای تهیه خورش داده می‌شد و سالی نیز یک نیم‌تنه پوستین در زمستان‌ها به آن‌ها داده می‌شد و بالاخره یک مکتب خیلی پستی بود» (ساکماق، ۱۳۱۳ش، ۸۸۰۹۹، ص ۷).

با ایجاد مدارس نوین در ایران و تلاش حکومت برای جایگزینی این مدارس به جای مکتب‌خانه‌ها، آستان قدس نیز از محل درآمد موقوفات مرتبط با مکتب‌خانه‌ها مدارس مدرن تأسیس کرد. در این تحولات، به آموزش دختران نیز توجه شد؛ در این راستا، به همت محمدولی اسدی نایب‌التولیه وقت، دبستان و مدارس متوسطه دخترانه و پسرانه تأسیس شد. در سال ۱۳۱۲ش تعداد محصلان پسر در این مدارس ۸۲۸ و دختران ۳۱۱ نفر گزارش شده‌است. پس از مدتی، اداره کردن این مدارس به اداره فرهنگ واگذار شد؛ که نشان‌دهنده انتقال تدریجی مسئولیت آموزش، از نهاد مذهبی به نهادهای دولتی و حرکت به سمت نظام آموزشی مدرن در ایران بوده‌است (مؤتمن، ۱۳۴۸، ص ۳۰۱؛ جهان‌پور، ۱۳۸۷، ص ۵۴؛ ساکماق، ۱۳۱۳ش، ۸۸۰۹۹، ص ۷).

۵. اقدامات متولیان در حمایت از کودکان مکتب‌خانه و مدارس

همان‌گونه که بیان شد، بخشی از اقدامات آستان قدس در حمایت از کودکان، بنابر نیت واقفان انجام می‌شده‌است. متولیان به‌عنوان کارگزاران آستان قدس وظیفه داشتند که شرایط واقفان را برای این خدمات رعایت کنند و بر مصارف موقوفه نظارت داشته باشند. از جمله می‌توان به خدمات میرزاموسی خان برای رسیدگی به مکتب‌خانه اطفال سادات اشاره کرد (فاضل بسطامی، ۱۳۹۳، ص ۹۹؛ افضل‌الملک کرمانی، ۱۳۸۹، ص ۲۶۲). برخی متولیان از جمله مرتضی‌قلی خان طباطبایی علاوه‌بر نظارت، در زمره واقفان مکتب‌خانه ایتام هم بودند (جدول ۱). متولیانی مانند میرزامحمدکاظم تبریزی هم اقدامات مؤثری برای مدرسه ایتام انجام دادند (روزنامه چهره‌نما، ۲۰ رمضان ۱۳۲۳).

برخی متولیان، خدمات به کودکان را در مکتب‌خانه گسترش دادند؛ نصیرالملک متولی آستان قدس نیز در سال ۱۳۱۹ق برای رسیدگی به مدرسه دستور داد تا مرسومات نقدی و نان و گوشت هم‌روزه به ایتام برسانند. برای تمام آن‌ها لباس یکرنگ بدوزند؛ او سه نفر معلم متدین دانشمند و یک ناظم هم برای آن‌ها تعیین کرد (روزنامه ادب، ۹ رجب ۱۳۱۹) و نظام‌نامه مبسوطی محتوی بر تمام تکالیف معلمان برای آن‌ها مشخص کرد (سیدقطبی، ۱۴۰۱، ص ۴۹۶).

در سال ۱۳۲۷ق میرزاشفیع صدرالممالک متولی آستان قدس، مکتب‌خانه میرزاابوالحسن را به‌شکل مدرسه‌ای با چهار کلاس به باغ آصف‌الدوله انتقال داد. این مدرسه به صدریه و سپس رضویه تغییر نام یافت (ساکماق، ۱۳۲۹ق، ص ۱۸۹۶۴؛ نقدی، ۱۳۹۹، ص ۲۳۲). در این مدرسه لوازم میز، صندلی و تخته‌های مشق و لباس‌های یک‌فرم برای شاگردان تهیه شد (روزنامه/یران نو، ربیع‌الثانی ۱۳۲۸).

طبق گزارش روزنامه طوس، مدرسه در زمان صدرالممالک چهل نفر شاگرد یتیم و بی‌پرستار داشته‌است که به‌همت تولیت وقت -صدرالممالک- در مدرسه جدید صدریه سکونت یافتند (روزنامه طوس، ۱۹ شعبان ۱۳۲۸).

این مدرسه با این نام، فقط هفده ماه به حیات خود ادامه داد و پس از تغییر متولی آستانه در سال ۱۳۲۹ق و روی کار آمدن مرتضی‌قلی طباطبایی، نامش تغییر کرد و مدرسه رضویه نامیده شد. محمدولی اسدی، مکتب‌خانه را از شکل سنتی به مدرن تغییر داد. تأسیس دبستان و دبیرستان پسرانه و دخترانه از اقدامات او به‌شمار می‌رود.^۱ او هم چنین زمانی که دارالتربیه شاهپور^۲ در سال ۱۳۰۸ شمسی تحت نظر جمعیت شیروخورشید خراسان، افتتاح شد، با واگذاری هزار ذرع از اراضی آستانه برای این مؤسسه و اعطای ماهی دویست تومان کمک به این مؤسسه، نقش آستان قدس در حمایت از محرومان و کودکان را برجسته

۱. در سال ۱۳۱۴ برحسب دستور وزارت معارف دبیرستان ذکور و انات شاهرضا که از مؤسسات آستان مقدسه بود به اداره ایالتی معارف خراسان تحویل داده شد (نجف‌زاده، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۳۶).

۲. براساس نوشته کتاب گزارش مکتب شاهپور، در دوره پهلوی برای نگهداری از کودکان شش سال به بالا، دارالتربیه شاهپور توسط جمعیت شیروخورشید سرخ خراسان در سال ۱۳۰۷ تأسیس شده‌است (مدرس رضوی و دیگران، ۱۳۸۶، ص ۱۶۷)؛ ولی سندی دیگر تأسیس دارالتربیه شاهپور (پرورشگاه ایتام) را سال ۱۳۰۸ دانسته‌است (ساکماق، ۱۳۱۶ش، ۱۰۲۰۱۵، ص ۶). در سال ۱۳۱۴ در این مؤسسه سیصد نفر طفل (۲۳۵ پسر و ۶۵ دختر) نگهداری می‌شد که همه آن‌ها سابقاً ولگرد و بی‌باعت بودند و توسط کلانتری‌ها از شهر جمع‌آوری و به این مؤسسه معرفی می‌شدند. در هنگام ورود به دارالتربیه عکس طفل به همان وضعی که وارد شده بود برداشته می‌شد و اگر بیمار بود درمان می‌شد. دارالتربیه یک کودکان و یک دبستان داشت. لباس و خوراک کودکان ازهرجهت مرتب و منظم بود. دارالتربیه دارای شفاخانه، گرمابه و سلمانی مخصوص به خود بود. علاوه‌بر قسمت‌های تحصیلی، این مؤسسه دارای یک دسته موزیک بادی مکمل ۳۴ نفری بود که در اغلب مجالس جشن و نمایشات از آن‌ها دعوت می‌شد. به کودکان آموزش مخصوص داده می‌شد تا بعد از خروج از دارالتربیه بتوانند زندگانی خود را تأمین کنند (ساکماق، ۱۳۱۶ش، ۱۰۲۰۱۵، ص ۱۱).

کرد (نجف‌زاده، ۱۴۰۳، ج ۱، صص ۱۲۵-۱۲۶). در این مؤسسه غیر از نگهداری از فقرا، ۸۰ طفل پسر و ۱۴ دختر حضور داشتند که در آن‌جا تحصیل می‌کردند (مدرس رضوی، ۱۳۸۶، ص ۱۶۷).

خدمات آستان قدس به کودکان ۶ تا ۱۵ سال در ابتدا عمدتاً جنبه آموزشی داشت و با حمایت و وقف واقفان، تقویت شد و توسعه یافت. علاوه بر تحصیل رایگان، تأمین لباس، خوراک و لوازم التحریر نیز جزو بخش‌های مهم این خدمات محسوب می‌شد. بخش دیگر فعالیت‌های آستان قدس شامل آموزش مهارت‌های حرفه‌ای به کودکان یتیم بود. برای نمونه، تعدادی از کودکان نگهداری شده در دارالتربیه شاهپور برای کارآموزی و یادگیری فنون جدید به کارخانه نخ‌ریسی^۱ مشهد - که تحت نظارت آستان قدس قرار داشت - اعزام می‌شدند. اسناد موجود نشان می‌دهد که مکاتبانی نیز برای حمایت از حقوق مادی این کودکان در کارخانه وجود داشته‌است؛ که بیانگر توجه هم‌زمان نهاد مذهبی به ابعاد آموزشی، معیشتی و حرفه‌ای کودکان بوده‌است (ساکماق: ۱۳۱۷، ش، ۱۳۸۸۶۴؛ ۱۳۱۹، ش، ۹۴۹۳۴). «درخصوص اطفال دارالتربیه که در این کارخانه استخدام دارند بررسی کامل به عمل آمده... و معلوم شده کلیه مخارج آن‌ها بالنسبه دستمزدی که فعلاً دریافت می‌دارند طبق احتساب مشارالیه در حدود چهل الی پنجاه درصد نقصان دارد و بنابراین از اول تیرماه ۱۳۱۹ در حدود پنجاه درصد به مزد روزانه آن‌ها اضافه شود» (ساکماق، ۱۳۱۹، ش، ۹۴۹۳۴، ص ۷). رئیس شرکت سهامی نخ‌ریسی نیز در نامه‌ای به مدیر دارالتربیه شاهپور، به دلیل ضرر گرد پنبه و هوای داخل کارخانه برای کودکان، از استخدام اطفال زیر شانزده سال خودداری کرد (ساکماق، ۱۳۱۷، ش، ۱۳۸۸۶۴، ص ۲)؛ (تصویر ۳).

۶. خدمات آستان قدس به کودکان زیر شش سال

از دیرباز گذاشتن کودکان شیرخوار در محل بقاع مقدس توسط خانواده‌های فقیر، امری مرسوم بوده‌است. شواهد موجود از دوره قاجار نشان می‌دهند که اطفال شیرخوار در حرم مطهر گذاشته می‌شدند؛ امری که گاه باعث ایجاد مشکلاتی در نگهداری آنان می‌شد. در اسناد این کودکان «رضیع» خوانده شده‌اند و در سند سال ۱۲۸۹ ق به خادم اطفال رضیع اشاره شده‌است (ساکماق، ۱۲۸۹ ق، ۱۴۴۷۵). باین حال، سنگ‌بنای نگهداری کودکان شیرخوار یتیم در حرم را واقفان گذاشتند. قدیمی‌ترین وقف‌نامه مربوط به امیرحسین خان نظام‌الدوله، فرمان‌فرمای مملکت خراسان، در سال ۱۲۹۱ ق است که یکی از شروط وقف‌نامه‌اش تأمین مخارج حق الرضاعه و حق الکفاله اطفال رضیع گذاشته‌شده در مسجد و صحن مقدس بوده و مقرر داشته‌است این مخارج تا زمان ممیزی کودکان پرداخت شود (معتدالسلطان،

۱. کارخانه نخ‌ریسی و نساجی خسروی خراسان در سال ۱۳۱۲ با سرمایه شش میلیون ریال - که قسمت اعظم سهام آن متعلق به آستان قدس رضوی بود - در شهر مشهد تشکیل شد و به‌صورت شرکت سهامی اداره می‌شد (عطار دی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۵۳۴).

۲۰۱۷، ص ۱۷۷). موقوفه بعدی، وقفنامه میرزا محمد شفیع اعتمادالتولیه در سال ۱۳۰۳ق است که قسمتی از مصارف موقوفه او به مخارج کفالت دوران شیرخوارگی کودکانی اختصاص یافته است که به عمارت آستان سپرده می شدند یا در اماکنی مجاور عمارات قرار داشتند و کفالتشان برعهده کسی نبود (معمداالسلطان، ۲۰۱۷، ص ۲۹۵).

باین حال، تعداد موقوفات اختصاص یافته به نگهداری کودکان شیرخوار کمتر از مکتبخانهها بوده است که نشان می دهد تمرکز عمده واقفان و نهاد مذهبی بر حمایت آموزشی و تربیتی از کودکان ۶ تا ۱۵ سال بوده است و مراقبت از شیرخواران به عنوان بخشی از فعالیت های خیریه و حمایتی، نقشی تکمیلی داشته است.

از سال ۱۲۹۱ق است که در اسناد شغلی به نام مباشر اطفال رضیع و پرستار اطفال رضیع دیده می شود که وظیفه اش نگهداری کودکان بوده و بابت این کار موجب دریافت می کرده است (ساکماق: ۱۲۹۱ق، ۱۴۵۸۱، ص ۲؛ ۱۲۹۹ق، ۲۰۸۰۷، ص ۳). این اطفال در دارالشفای نگهداری می شدند (ساکماق، ۱۳۳۹ق، ۶۳۰۱۳، ص ۳) و به زنانی که به این کودکان شیر می دادند به عنوان زنان مُرضعه، موجب پرداخت می شد (محبوب و طلایی، ۱۴۰۰، ص ۱۲۶).

گاهی نگهداری از این کودکان با مشکل روبه رو می شد؛ مثلاً یک بار نوزادی را در راهروی کشیک خانه خدام رها کرده بودند؛ کودک را طبق روال معمول به «محمدعلی دربان» سپردند؛ اما او از پذیرفتن نوزاد خودداری کرد و گفت که مدت ها است حقوق یا مستمری اش از آستان به وی پرداخت نشده است و به همین دلیل، حاضر نیست این کودکان را قبول کند (ساکماق، ۱۲۹۹ق، ۲۸۸۹۰، ص ۱).

آمار این اطفال و هزینه نگهداری آنها در اسناد ذکر می شد؛ مثلاً در سندی اشاره شده است که در سال ۱۲۹۸ تا ۱۲۹۹ق چهار کودک شیرخوار بودند که یک نفر فوت شده است.

«مخارج اطفال رضیع موافق شهور قبل از تاریخ غره شهر ذی قعدة الحرام ۱۲۹۸ لغایت سلخ شهر صفر المظفر ۱۲۹۹ به اطلاع عالی جاه میرزا علی اکبر دربان باشی کل و توسط آقامحمدعلی از قرار قبض که نزد عالی جناب میرزا بزرگ ضابط ضبط است، هفت تومان؛ [و] از بابت اطفال قدیم ۴ تومان، [چون] یک نفر فوت شده، سه تومان» (ساکماق، ۱۲۹۸ق، ۱۸۹۸۹، ص ۵)؛ (تصویر ۴).

اما نگهداری کودکان به این شکل مشکلات زیادی ایجاد کرده بود؛ از سویی تعداد فراوان کودکان سرراهی و از سویی دیگر عدم رسیدگی کامل باعث شده بود که خیلی از این کودکان فوت شوند. در گزارش ۲۹ دی ۱۳۰۶ رئیس محاسبات آستان قدس، علی نقی فسا، به وزارت دربار آمده است: «از سابق مرسوم بوده اطفالی را که در مسجد و حرم می گذاشتند به دارالشفای برده و چند نفر مُرضعه در آنجا برای تربیع اطفال بی صاحب

همواره در دارالشفای حاضر بوده‌اند». فقدان مؤسسه مخصوص برای این مطلوب یعنی پرورش اطفال بی‌گناه باعث می‌شد که عده بی‌شماری از آن‌ها هنگام رضاع فوت کنند؛ او آمار فوتی‌ها را هم آورده‌است.

سال	تعداد کودکان جمع‌آوری‌شده	فوت‌شده	به‌مردم داده‌شده	باقی
۱۳۰۵	۷۱	۳۵	۳۲	۴
۱۳۰۶	۳۵	۲۷	۶	۲

جدول ۲

آمار کودکان

آمار فوق نشان می‌دهد که ۶۲ نفر از اطفال تا خاتمه مدت ترضیع فوت شده‌اند و همین احصائیه باعث شده‌است تا در بودجه سال، اعتباری برای دارالرضاعه منظور شود. «لازم است مکانی ترتیب دیده شود و اطفال را از دارالشفای به آن‌جا ببرند». (ساکماق، ۱۳۰۶ش، ۶۴۷۰۷، ص ۱۰). در سال ۱۳۰۶ش منزلی برای پرورشگاه خریداری شد (ساکماق، ۱۳۰۶ش، ۶۴۷۰۷، ص ۲)؛ (تصویر ۵).

سیاست‌های حکومت پهلوی در الگوهای حمایتی از کودکان به‌سبک تجربیات کشورهای غربی در توسعه شیوه‌های مدرن نگهداری کودکان مؤثر بود (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۳، ص ۲۱). برخی معتقدند نهضت مدرسه‌سازی در دوره مظفری، با توجهی ویژه به ایتام و کودکان فقیر، زمینه فکری لازم برای تأسیس پرورشگاه‌های سالیان آتی را فراهم کرد (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۳، ص ۶۷).

این مسئله و نیز وضعیت نامناسب نگهداری کودکان شیرخوار، در سال ۱۳۰۷ زمینه ساخت پرورشگاه رضوی را برای نگهداری از کودکان یتیم (کودکانی که تازه به دنیا آمده باشند، بی‌کس باشند، و سالم باشند) فراهم کرد (ساکماق، ۱۳۰۷ش، ۹۹۶۳۲، ص ۱). پرورشگاه مزبور فقط نگهداری کودکان شیرخوار و خردسال را برعهده داشت (ساکماق، ۱۳۰۷ش، ۹۹۶۳۲، ص ۱)؛ و باینکه یکی از شروط پذیرش اطفال، سالم‌بودن آن‌ها بود (ساکماق، ۱۳۰۷ش، ۹۹۶۳۲)، ولی برخی کودکانی که به پرورشگاه سپرده می‌شدند به تریاک معتاد بودند و گاهی مریض و بیمار بودند. این کودکان بعد از درمان، نگهداری می‌شدند (ساکماق، ۱۳۰۸ش، ۶۵۹۷۵، ص ۲۶).

در سال ۱۳۰۸ والی ایالت خراسان به تولیت نامه نوشت که برای نگهداری اطفال رضیع اعتباری در بودجه منظور نشده‌است و بعد از مراجعه به تهران جواب رسید که: «با تولیت آستانه مذاکره و ترتیب آن داده شود؛ در این صورت که برای بلدیة مقدور نیست از آن‌ها نگهداری کند؛ یعنی در بودجه چیزی منظور نشده و از طرفی تأسیس پرورشگاه به‌منظور توجه و نگهداری اطفال رضیع بلاصاحب است. خواهشمند است غدن فرمایید ترتیبی داده شود که هر زمان اداره بلدیة اطفال رضیع بلاصاحب را به مؤسسه مذکوره اعزام

دارد پذیرفته و توجه و نگاهداری نمایند» (ساکماق، ۱۳۰۸ش، ۶۵۷۱۵، ص ۱۱). شاید به همین دلیل بود که شهرداری مشهد تا سال‌ها برای تأسیس پرورشگاه کاری انجام نداد (ساکماق، ۱۳۱۴ش، ۱۰۰۸۷۶، صص ۴-۶).

با وجود این که پرورشگاه، مربوط به کودکان رها شده در داخل حرم بود، ولی به دستور رئیس نظمیه شرق، اطفال شیرخواری را که در کنار معابر پیدا می‌شدند نیز به پرورشگاه رضوی تحویل می‌دادند (ساکماق، ۱۳۰۷ش، ۹۹۶۳۲، ص ۲۳). ظاهراً بعد از تأسیس پرورشگاه، تعداد کودکانی که در حرم می‌گذاشتند افزایش یافته است؛ به گونه‌ای که پرورشگاه اعلام کرده است که دیگر ظرفیت پذیرش ندارد (ساکماق، ۱۳۰۷ش، ۹۹۶۳۲، ص ۲۸). در واقع شرط اولیه که فقط نگهداری کودکان بی‌پدر و مادر بود خیلی مورد توجه نبود و حتی افرادی که همسرشان فوت شده بود نیز تقاضا داشتند تا کودکشان در پرورشگاه نگهداری شود: «گروه‌بانی کم شاهپور محمد واحدی، به واسطه عدم بضاعت و فوت عیالش استدعا نموده که طفل یک‌ماهه او [را] در پرورشگاه نگهداری کنند» (ساکماق، ۱۳۱۶ش، ۱۰۲۰۰۵، ص ۳).

گزارش‌های موجود در اسناد سال ۱۳۱۲ش در زمینه کودکان سپرده شده به پرورشگاه نشان می‌دهد که برخی والدین از تولید درخواست داشتند برای نگهداری از فرزندان شان که خودشان توان نگهداری آن‌ها را نداشتند (ساکماق، ۱۳۱۲ش، ۹۷۶۹۳، ص ۳) مساعدت کند که شامل کودکانی بود که مادرشان فوت شده بود و پدر توان نگهداری طفل شیرخوار را نداشت؛ برخی از این‌ها از شهرستان‌ها بودند (ساکماق، ۱۳۱۲ش، ۹۷۶۹۳، ص ۷). در مقابل افرادی بودند که از تولید درخواست نگهداری اطفال یتیم را داشتند؛ از جمله زنی که کودکش فوت شده بود و درخواست کودک پسر داشت و یا دربان آستانه که تقاضای نگهداری طفلی را کرده بود (ساکماق، ۱۳۰۸ش، ۶۵۹۴۹، ص ۱۴؛ ۱۳۱۲ش، ۹۷۶۹۳، ص ۸).

همچنین به دلیل افزایش کودکان شیرخوار سرراهی، به تولید پیشنهاد داده شد که از بین زنان فقیری که در دارالتربیه نگهداری می‌شوند اگر زنان مرضه یافت می‌شوند اطفال شیرخوار را به آن‌جا بفرستند تا توسط زنان نگهداری شوند و حق‌الزحمه‌ای هم به زنان پرداخت شود (ساکماق، ۱۳۰۸ش، ۶۵۹۸۱، ص ۴).

از سال ۱۳۱۴ پرورشگاه ذیل بیمارستان شاه‌رضا^۱ قرار گرفت. در سال ۱۳۱۶ طبق مذاکره بیمارستان شاه‌رضا با شهرداری در خصوص نگاهداری اطفال بلاصاحب، ظاهراً به بهداری شهرداری دستور دادند تا ۲۵ طفل بلاصاحب را نگهداری کنند^۲ (ساکماق، ۱۳۱۶ش، ۱۰۱۸۸۲، ص ۴۱).

۱. بیمارستان شاه‌رضا (بیمارستان امام‌رضای فعلی): این بیمارستان در سال ۱۳۱۴ش بانام مریم‌خانه شاه‌رضا افتتاح شد؛ چندی بعد بیمارستان شاه‌رضا و پس از انقلاب بیمارستان امام‌رضا نامیده شد. هدف از تأسیس این بیمارستان پذیرش رایگان زائران، مستمندان و کارمندان آستان قدس بوده است. از سال ۱۳۴۶ امور بخش‌های مختلف بیمارستان به دانشکده پزشکی مشهد واگذار شد و در سال ۱۳۵۸ تمام امور بیمارستان به دانشگاه فردوسی مشهد واگذار شد (ماجدی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۳۳۱).

۲. پرورشگاه در سال ۱۳۴۰ به شیروخورشید واگذار شد و آستان قدس سالیانه به آن کمک مالی می‌کرد (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۵۰۹).

۷. اقدامات متولیان در حمایت از کودکان شیرخوار

اقدامات متولیان آستان قدس در زمینه رسیدگی به کودکان شیرخوار نیز شایان توجه است. فراتر از نیت واقفانی که اغلب بخش محدودی از هزینه‌ها را تأمین می‌کردند، بعضی متولیان دوره قاجار و پهلوی اول، از جمله محمدولی اسدی، با تأسیس پرورشگاهی به سبک نوین توانستند کودکان رها شده در حرم مطهر و در سطح شهر مشهد را سامان‌دهی کنند. گزارش‌ها نشان می‌دهند که برخلاف گذشته که بسیاری از کودکان سرراهی در دارالشفا فوت می‌کردند، ایجاد پرورشگاه و توجه به وضعیت بهداشتی و درمانی آن موجب شد تا کودکان در شرایط مطلوب‌تری زندگی کنند و حتی پزشک مخصوص اطفال هم در پرورشگاه مستقر شود (ساکماق، ۱۳۱۶ش، ۱۰۲۰۱۵، ص ۹).

خدمات آستان قدس به کودکان زیر شش سال عمدتاً در قالب نگهداری، تأمین غذا و فراهم کردن مکان مناسب ارائه می‌شد. همانند گروه اول (کودکان شیرخوار)، این خدمات بیشتر شامل کودکان سرراهی و یتیم بود. باین حال، متولیان آستان قدس به درخواست‌های زوار برای حمایت مالی از کودکانشان بی‌توجه نبودند و به این نوع درخواست‌ها هم مساعدت‌های مالی ارائه می‌کردند که نشان‌دهنده انعطاف و پاسخ‌گویی نهاد مذهبی در قبال نیازهای جامعه و توجه به کودکان غیریتیم نیز بوده است.

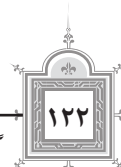
۸. یافته‌ها

باتوجه به جایگاه تاریخی و سنت دیرینه خدمت به کودکان در نظام مدیریتی آستان قدس رضوی، می‌توان خدمات این نهاد را به دو بخش عمده تقسیم کرد:

۱. **حمایت‌های کوتاه‌مدت** شامل کمک‌های مالی و رفاهی موردی، پاسخ به درخواست‌های زائران و مساعدت به کودکان نیازمند ایرانی و غیرایرانی (ساکماق، ۱۳۹۳ق، ۲۰۵۶۰۲، ص ۵۵).

۲. **حمایت‌های بلندمدت** شامل برنامه‌های تربیتی، آموزشی و نگهداری از کودکان بی‌سرپرست و یتیم.

بررسی اسناد نشان می‌دهد که خدمات آستان قدس به کودکان، عمدتاً شامل کودکان یتیم بوده و دامنه آن از شیرخوارگی تا سن بلوغ ادامه داشته است. سنگ‌بنای این اقدامات را شاه‌تھاسب‌گذاشت. او با تأسیس مکتب‌خانه‌ها در برخی نقاط ایران و حمایت از کودکان یتیم، چارچوب اولیه آموزش و مراقبت از کودکان را ایجاد کرد. پس از آن، واقفان با وقف موقوفات اختصاصی، استمرار این خدمات را تضمین کردند و در نتیجه مکتب‌خانه‌های اطفال، به‌ویژه برای ایتام سادات، شکل گرفت. این

مکتب‌خانه‌ها علاوه بر ارائه آموزش رسمی، در تأمین معیشت کودکان، شامل لباس، خوراک و لوازم التحریر هم نقش مهمی داشتند و بدین ترتیب، تربیت و رفاه کودکان به صورت هم‌زمان تأمین می‌شد.

هم‌زمان با توسعه خدمات آموزشی، حضور کودکان شیرخوار سرراهی، ضرورت اختصاص مکان‌هایی برای نگهداری آنان را ایجاد کرد. در ابتدا، دارالشفا به عنوان محل نگهداری کودکان شیرخوار اختصاص یافت و مشاغلی برای مراقبت از آنان ایجاد شد. افزایش تعداد کودکان سرراهی و نبود بودجه کافی در شهرداری برای تأسیس پرورشگاه، به تأسیس پرورشگاه رضوی توسط آستان قدس منجر شد (ساکماق، ۱۳۰۷ش، ۹۹۶۳۲، ص ۱). این اقدام، شرایط بهداشتی و رفاهی کودکان را بهبود بخشید و نشان داد که نهاد مذهبی می‌تواند در نگهداری از کودکان یتیم در مشهد و شهرستان‌های هم‌جوار نقش پیش‌تاز ایفا کند.

نقش متولیان در اجرای نیات واقفان نیز قابل توجه بود. برخی متولیان خود بودجه‌ای برای اداره مکتب‌خانه‌ها و نگهداری کودکان شیرخوار اختصاص دادند (روزنامه ایران، نو، ربیع‌الثانی ۱۳۲۸)، برخی هم به درخواست‌های زوار برای حمایت مالی از کودکان یتیم پاسخ مثبت دادند و مساعدت مالی کردند و برخی دیگر با گسترش و بهبود کیفیت مکتب‌خانه‌ها، خدمات آموزشی و حمایتی را ارتقا بخشیدند. در دوره محمدری، هم‌زمان با توسعه مدارس نوین در ایران، مکتب‌خانه به شکل دبستان درآمد و برای نگهداری کودکان یتیم پرورشگاه رضوی تأسیس شد؛ این اقدامات نمونه‌ای از مدرن‌سازی خدمات آموزشی و حمایتی و سازمان‌دهی نهادی آستان قدس بود (ساکماق، ۱۳۱۳ش، ۸۸۰۹۹، ص ۷؛ مؤتمن، ۱۳۴۸، ص ۳۰۱؛ جهان‌پور، ۱۳۸۷، ص ۵۴). خدمات آستان قدس به کودکان، به‌ویژه کودکان یتیم و سادات، تنها به نگهداری محدود نمی‌شد؛ آموزش‌های ارائه‌شده جامع و متنوع بود و شامل تأمین لباس، خوراک، لوازم التحریر، پرداخت عیدی و دیگر نیازهای اساسی کودکان می‌شد. با توجه به اسناد، بخش عمده این خدمات به کودکان پسر اختصاص داشته است (جهان‌پور، ۱۳۸۷، ص ۳۸). این موضوع نشان‌دهنده آن است که نهاد مذهبی در طول قرون، آموزش را امری مردانه می‌دید و حمایت از دختران را صرفاً امری معیشتی و حمایتی می‌دیده است.

تنها در دوره پهلوی اول بود که به آموزش کودکان دختر هم توجه شد. در سال‌های پایانی دوره پهلوی اول، بر توجه به آموزش مهارت‌های حرفه‌ای و ایجاد فرصت‌های شغلی برای کودکان یتیم پس از سن بلوغ نیز تأکید شد که نشان‌دهنده توسعه هدفمند و مرحله‌ای خدمات حمایتی و آموزشی است (ساکماق، ۱۳۱۷ش، ۱۳۸۸۶۴؛ ۱۳۱۹ش،

این ساختار دوگانه، نشان‌دهنده پیوند میان نظام وقف و سیاست رفاه اجتماعی در آستان قدس رضوی است؛ نهادی که در طول قرون، از ساحت مذهبی فراتر رفته و در ارتقای عدالت اجتماعی، تعلیم و تربیت کودکان و رشد فرهنگی جامعه نقشی بنیادین ایفا کرده است.

اسناد

30710:3E97A:332AF:31A3:2A0E7:237E2:22V99:20A0V:19021:1A9A9:1A97E:179AE:1E0A1
 :99732:9E93E:5A099:709V0:709A1:709E9:70V10:7E7A0V:73013:EE17E:EE202V
 20702:13M7E:102010:102000:101M2:100AV7:9V793

صورت موقوفات ارض اقدس. ش ۶۱۷۱. کتاب خانہ ملی، ملک.

احتشام کاوینیان، محمد. (۱۳۵۴). *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*. بی‌جا: اداره کل فرهنگ و هنر خراسان.

اسکندریگ ترکمان. (۱۳۹۰). *تاریخ عالم آرای عباسی*. (ج ۱). (فرید مرادی، مصحح). تهران: نگاه. افضل‌الملک کرمانی، میرزاغلام‌حسین. (۱۳۸۹). *ظفرنامه عضدی (زادالمسافر)*. (محمدرضا قصبیان، مصحح). مشهد: انصار.

جهان‌پور، فاطمه. (۱۳۸۷). *تاریخچه مکتب‌خانه‌ها و مدارس قدیم آستان قدس رضوی*. مشهد: کتاب‌خانه آستان قدس رضوی.

- سیدقطبی، سیدمهدی. (۱۴۰۱). *اخبار خراسان در مطبوعات دوره قاجار*. قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). *تاریخ آستان قدس رضوی*. (ج ۲). تهران: عطارد.
- فاضل بسطامی، نوروزعلی. (۱۳۹۳). *فردوس التواریخ*. (حمید سیدی و دیگران، مصحح). مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- قمی، قاضی احمد بن شرف الدین حسینی. (۱۳۹۴). *خلاصة التواریخ*. (ج ۱). (ج ۳). (احسان اشراقی، مصحح). تهران: دانشگاه تهران.
- ماجدی، حسین. (۱۳۹۳). «بیمارستان امام رضا (ع)». *دایرةالمعارف آستان قدس رضوی*. (ج ۱). مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- محبوب فریمانی، الهه؛ طلایی، زهرا. (۱۴۰۰). *گزیده اسناد حضور زنان در آستان قدس رضوی*. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- مدرس رضوی، محمدتقی و دیگران. (۱۳۸۶). *مشهد در آغاز قرن چهارده خورشیدی: مشهور به گزارش مکتب شاه‌پور*. (مهدی سیدی، مصحح). مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- معمدالسلطان، میرزا اسماعیل خان همدانی. (۲۰۱۷). *آثار الرضویه*. (توموکو موری گاوا و کریستوفر ورنر، مصححان). توکیو: دانشگاه توکیو.
- مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). *راهنما یا تاریخ آستان قدس رضوی*. مشهد: بی‌تا.
- نجف‌زاده، علی. (۱۴۰۳). *روزشمار آستان قدس رضوی براساس مطبوعات خراسان*. (ج ۱). مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- نقدی، رضا. (۱۳۹۹). *تاریخ و تشکیلات آستان قدس رضوی در عصر قاجار*. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.

مقاله

- رحمانیان، داریوش؛ حاتمی، زهرا. (۱۳۹۳). «کودکی و تجدد در دوره رضاشاه»، فصل‌نامه مطالعات تاریخ فرهنگ، سال پنجم، شماره بیستم، صص ۶۱-۸۴.
- موسوی بجنوردی، محمد. (۱۳۸۲). «بررسی مفهوم و معیار کودکی در تفکر اسلامی و قوانین ایران برای بهره‌مندی از حقوق مربوطه». پژوهش‌نامه متین، دوره ۵، شماره ۲۱، اسفند ۱۳۸۲، صص ۲۷-۶۰.

روزنامه

- روزنامه ادب، سال ۱، شماره ۴۴، ۹ رجب ۱۳۱۹.
- روزنامه ایران نو، سال ۱، شماره ۱۸۸، ربیع‌الثانی ۱۳۲۸.

روزنامه چهره نما، سال ۲، شماره ۴، ۲۰ رمضان ۱۳۲۳.

روزنامه طوس، سال ۱، شماره ۵۸، ۱۹ شعبان ۱۳۲۸.

English translation of references

Documents

Documents held in Markaz-e Asnād-e Āstān-e Qods-e Razavi (Sākmāq) (The organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astane Qudse Razavi: 34968-35615-22799-31830-18989-99632-65975-99632-42527-19021-8809914581-44164-18964-138864, 94934-14475-20807. [In Persian]

“Surat-e mowqufāt-e Arz-e Aqdas” (List of Arz Aqdas Endowments), No. 6171, Ketābxāneh-ye Melli-ye Malek (Malek National Library and Museum Institution). [In Persian]

Books

Afzal al-Molk Kermani, Mirza Gholamhossein. (1389/2010). “*Zafar-nāme-ye ‘Azodi (zād ol-mosāfer)*” (The victorious book of ‘azod [provision for the traveler]). Edited by Mohammadreza Ghassabian. Mašhad: Ansār. [In Persian]

Atarodi, Azizollah. (1371/1992). “*Tārix-e Āstān-e Qods-e Razavi*” (The history of Āstān-e Qods-e Razavi) (vols. 1 & 2). Tehran: Atārod. [In Persian]

Ehtesham Kavianyani, Mohammad. (1354/1975). “*Šams oš-šomūs yā tārix-e Āstān-e Qods*” (The sun of suns or the history of the holy shrine). n.p.: Edāre-ye Koll-e Farhang va Honar-e Xorāsān. [In Persian]

Eskandar Beig Torkaman. (1390/2011). “*Tārix-e ‘ālam-ārā-ye ‘Abbāsi*” (The world-adorned history of Abbasi) (vol. 1). Edited by Farid Moradi. Tehran: Negāh. [In Persian]

Fazel Bastami, & Nowrouz Ali. (1393/2014). “*Ferdows ot-tavārix*” (The paradise of histories). Edited by Hamid Seyyedi et al. Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Eslāmi-ye Āstān-e Qods-e Razavi (Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation). [In Persian]

Ghomi, Ghazi Ahmad ibn Sharaf Ad-Din Hosseini. (1394/2015). “*Xolāsāt ot-*

- tavārix*” (The epitome of histories) (3rd ed.). Edited by Ehsan Eshraghi. Tehran: Dānešgāh-e Tehrān (University of Tehran). [In Persian]
- Jahanpour, Fatemeh. (1387/2008). “*Tārixčē-ye maktab-xāne-hā va madāres-e qadim-e Āstān-e Qods-e Razavi*” (A brief history of old traditional schools and schools of Āstān-e Qods-e Razavi). Mašhad: Ketāb-xāneh-ye Āstān-e Qods-e Razavi. [In Persian]
- Mahboub Farimani, Elaheh & Talayi, Zahra. (1400/2021). “*Gozide-ye asnād-e hozur-e zanān dar Āstān-e Qods-e Razavi*” (A selection of documents on the presence of women in Āstān-e Qods-e Razavi). Mašhad: Sāzmān-e Ketābxāneh-hā, Muze-hā va Markaz-e Asnād-e Āstān-e Qods-e Razavi. [In Persian]
- Modarres Razavi, Mohammad Taghi et al. (1386/2007). “*Mašhad dar āqāz-e qarn-e 14 (Maktab-e Šāhpūr)*” (Mashhad at the beginning of the 14th century [Shahpur school]). Edited by Mehdi Seyyedi. Mašhad: Dānešgāh-e Ferdowsi-ye Mašhad (Ferdowsi University of Mashhad). [In Persian]
- Mo’taman, Ali. (1348/1969). “*Tārix-e Āstān-e Qods*” (The history of Astan Qods). Mašhad: n. p. [In Persian]
- Mo’tamed os-Soltan Mirza Esma’el Khan Hamedani. (2017). “*Āsār or-razaviyyeh*” (The Razavi works). Edited by Tomoko Morigawa & Christopher Werner. Tokyo: Dānešgāh-e Tokyo (University of Tokyo). [In Persian]
- Naghdi, Reza. (1399/2020). “*Tārix va taškīlāt-e Āstān-e Qods-e Razavi dar ‘asr-e Qājār*” (The history and organization of Āstān-e Qods-e Razavi in the Qajar era). Mašhad: Bonyād-e Pažuhešhā-ye Eslāmi (Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation). [In Persian]
- Najafzadeh, Ali. (1403/2024). “*Ruzšomār-e Āstān-e Qods-e Razavi bar asās-e matbu’āt-e Xorāsān*” (Daily chronicle of Āstān-e Qods-e Razavi based on Khorasan’s press) (vol. 1). Mašhad: Bonyād-e Pažuhešhā-ye Eslāmi (Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation). [In Persian]
- Seyyed Qotbi, Seyyed Mehdi. (1401/2022). “*Axbār-e Xorāsān dar matbu’āt-e dore-ye Qājār*” (The news of Khorasan in the press of the Qajar period). Qom: Majma’-e Zaxāyer-e Eslāmi. [In Persian]

Newspapers

Ruznāme-ye Adab, Year 1, issue no. 44, 9 Rajab 1319 AH / October 22, 1901. [In Persian]

Ruznāme-ye Irān-e No, Year 1, issue no. 188, Rabi' al-Thani 1328 AH / April 12, 1910. [In Persian]

Ruznāme-ye Čehreh Namā, Year 2, issue no. 4, 20 Ramazān 1323 AH / November 18, 1905. [In Persian]

Ruznāme-ye Tus, Year 1, issue no. 58, 19 Ša'bān 1328 AH / August 26, 1910. [In Persian]

Articles

Majedi, Hossein. (1393/2014). "Bimārestān-e Emām Rezā" (Imam Reza Hospital).

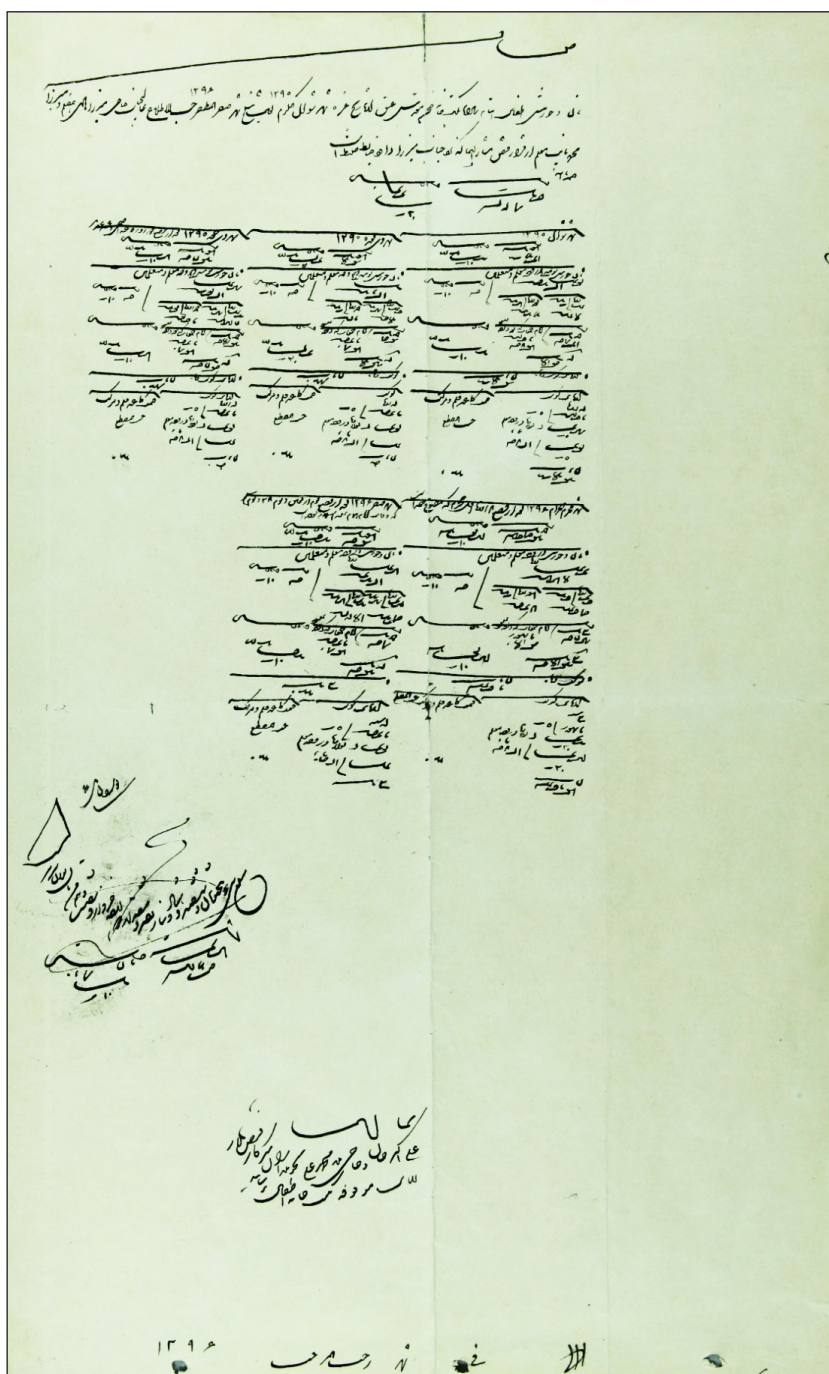
In *Dāyerat ol-ma'āref-e Āstān-e Qods-e Razavi* (Encyclopedia of Astan Quds Razavi) (vol. 1). Mašhad: Bonyād-e Pažuheš-hā-ye Eslāmi (Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation). [In Persian]

Mousavi Bojnordi, Mohammad. (1382/2004). "Barresi-ye mafhum va me'yār-e kudaki dar tafakkor-e eslāmi va qavānin-e Irān barāye bahremāndi az hoquq-e marbuteh" (An examination of the concept and criteria of childhood in Islamic thought and Iranian laws for enjoying related rights). *Pažuhešnāme-ye Matin* (Matin Research Journal), 5(21), Esfand 1382 / March 2004, pp. 27-60. [In Persian]

Rahmanian, Daryoush; & Hatami, Zahra. (1393/2014). "Kudaki va tajaddod dar dore-ye Rezā Šāh" (Childhood and modernity during the reign of Reza Shah).

Fasnāme-ye Motāle'āt-e Tārix-e Farhangi (Cultural History Studies), Year 5, No. 20, pp. 61-84. [In Persian]

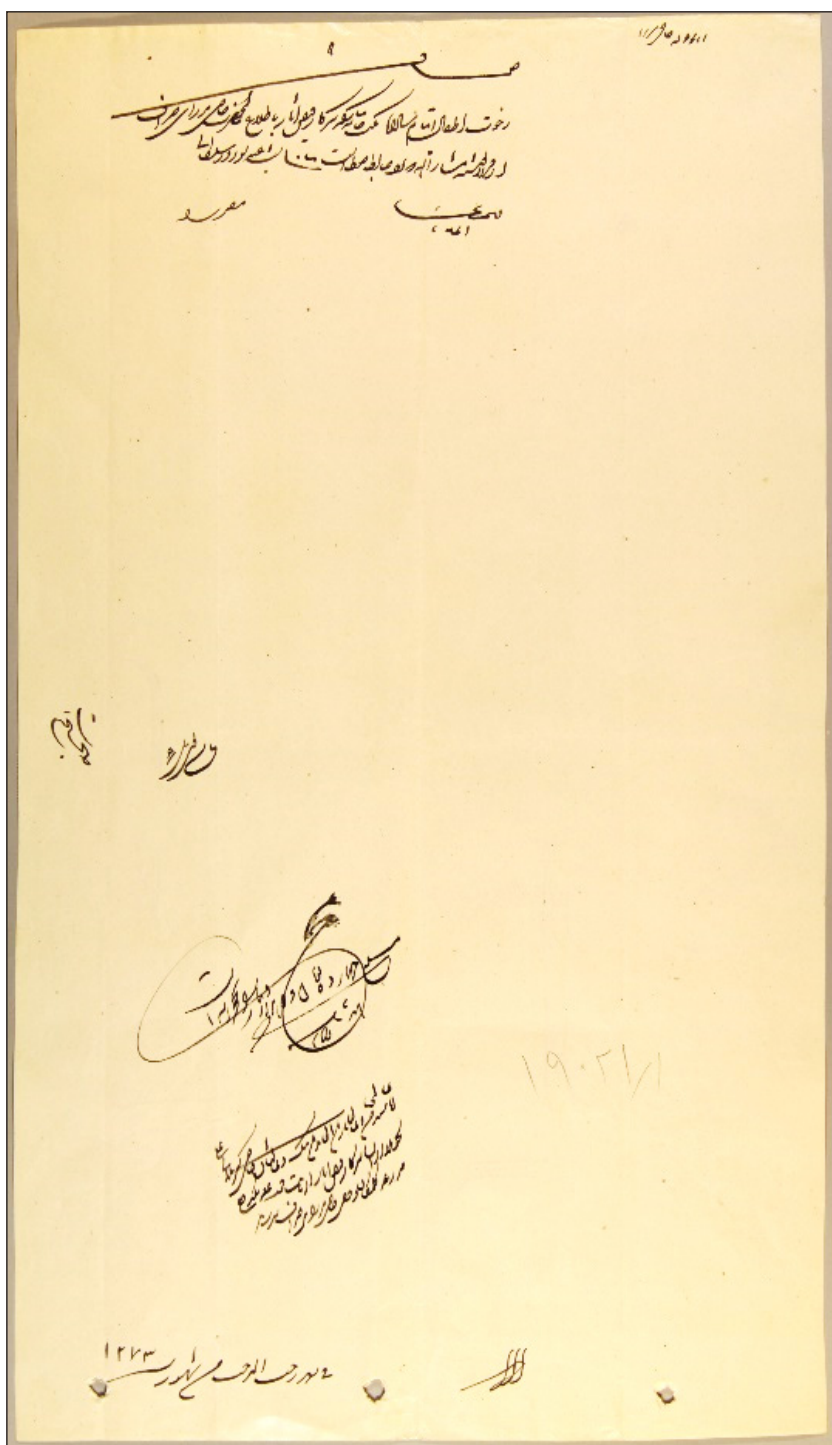

تصویر ۱

فهرست واقفان و مصارف وقفی مربوط
به کودکان

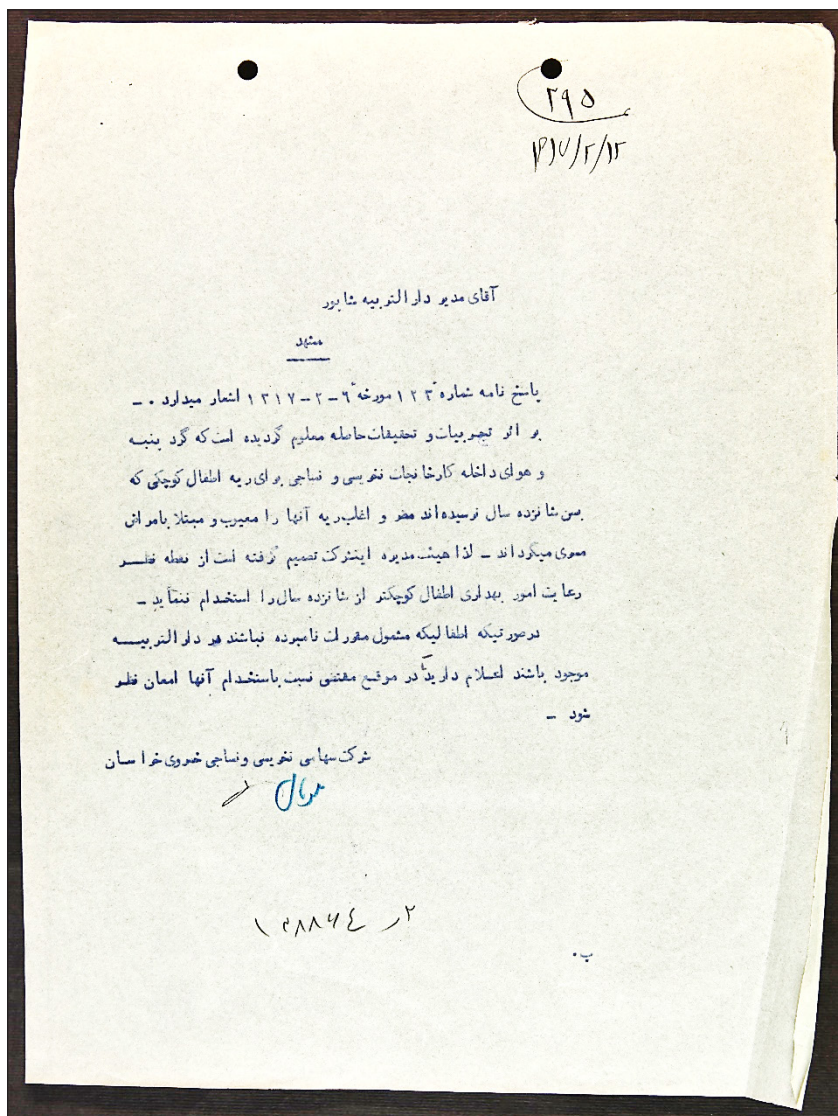

تصویر ۲

مخارج لباس کودکان در شب عید نوروز

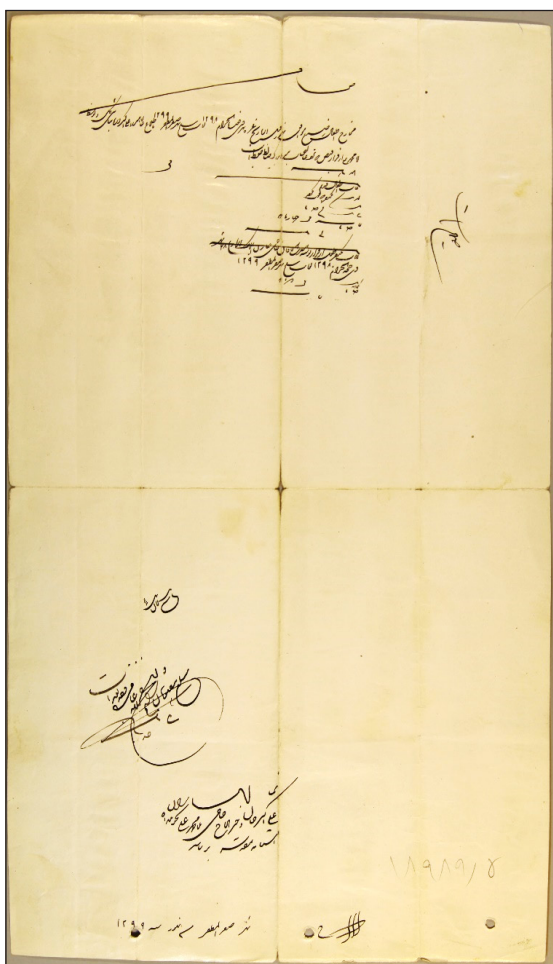

تصویر ۳

نامه عدم استخدام کودکان زیر شانزده
سال در شرکت نساجی خراسان
به دلیل مضر بودن هوای کارخانه برای
ایشان

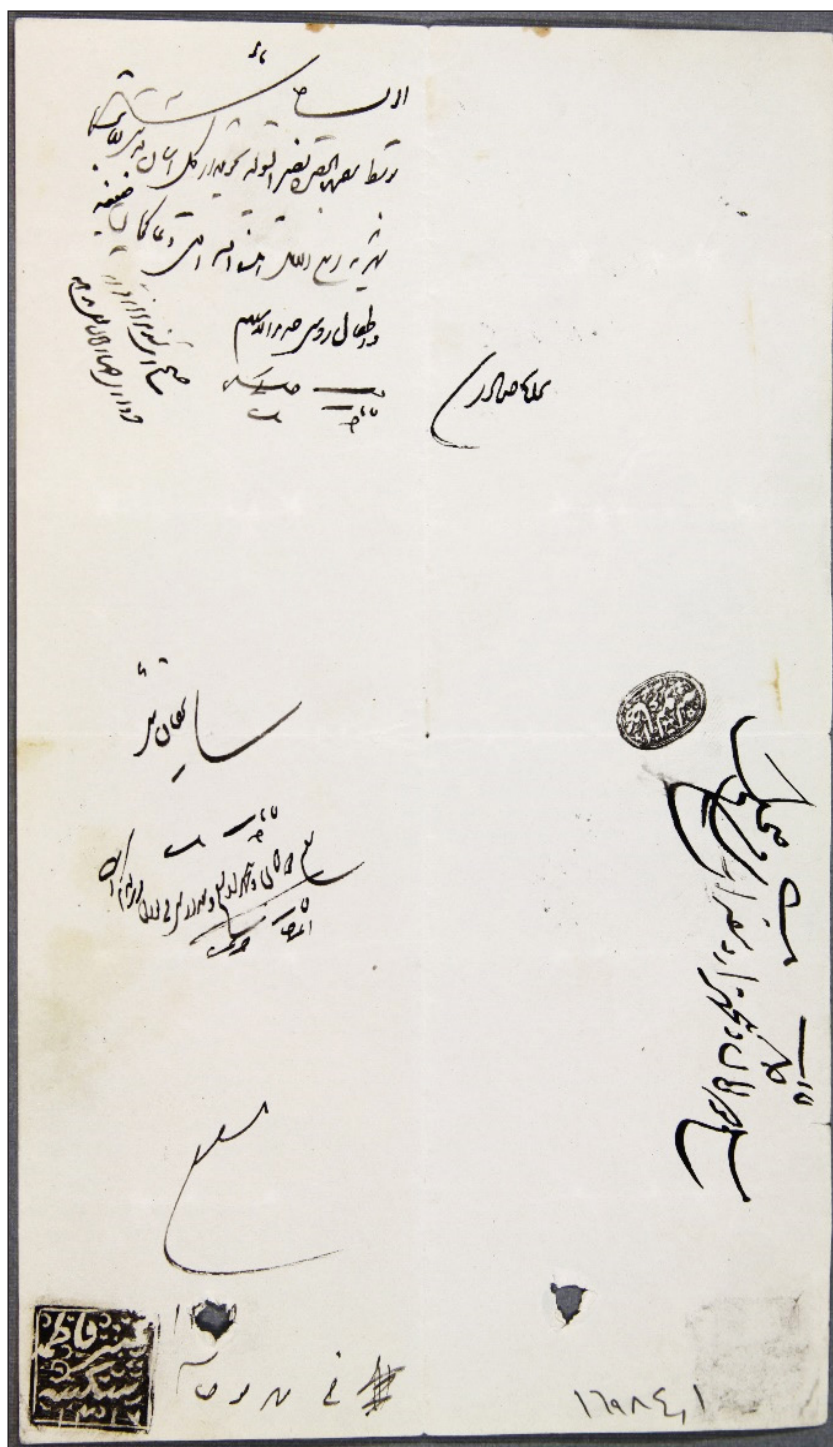
تصویر ۴

مخارج اطفال شیرخوار در سال ۱۲۹۹

تصویر ۵

محل نگهداری اطفال در پرورشگاه رضوی
در سال ۱۳۰۶ ش

تصویر ۶

کمک به اطفال روسی جدید الاسلام

